

Havlová, Eva

Paluba

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná. 2002, vol. 51, iss. A50, pp. [61]-66

ISBN 80-210-2819-X

ISSN 0231-7567

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/100900>

Access Date: 17. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

EVA HAVLOVÁ

PALUBA

O konkrétním postupu vzniku tohoto slova, etymologicky celkem jasného, jsem uvažovala už dávno, neboť mě neuspokojoval např. výklad R. M. Cejtlinové: „Палуба (ср. литовское *polubis* и *luba*) – не всякая крыша, а – крыша экипажа, судна, т.е. па- вносит в это слово значение *подвида*, конкретизирует, сужает общее значение бесприставочного слова.“ (CEJTLIN 222). Můj výklad o *paluba* jako deverbativu z *polubiti* „pokryt lubem“ včlenil Václav Machek do 1. i 2. vydání svého etymologického slovníku (MACHEK 1957, 351) s mým jménem, a s potěšením mohu říci, že byl většinou přijat v nově vyšlých etymologických slovnících (SNOJ, BEZLAJ, ESB, BAŇKOWSKI, REJZEK). Ale protože se i nadále objevují názory, že slovo je tvořeno prefixem *pa-* a substantivem *luba* (např. SKOK, GLUHAK a zejména Borys, který v BORYS 41–42 řadí *paluba/palubь* mezi denominativa s prefixem *pa-* typu *panoga*, *parogь*, *pasутькь* apod.), pokládám za vhodné splatit starý dluh a konečně svůj výklad v úplnosti publikovat.

Neexistuje žádné psl. **luba* ve významu „střecha“, o němž píše Cejtlinová, ani lit. *lubà* neznamená „střecha“, ale „prkno“ (původně asi „deska z lubu“), a až jeho plurál znamená „strop (Zimmerdecke)“ (NSB 2, 49), případně „prostor v jizbě mezi trámy a stropem“ (KURCHAT 1343, podrobně TOPOROV 4, 370n), ne „střecha“.

V řadě slovanských kontinuantů a odvozenin máme doloženo psl. *lubь* „kůra stromu, především ona vrstva, která je nejbliže dřeni“. Jen ojediněle se v polských a bulharských dialektech objevuje i fem. *luba*, což jsou asi pozdější inovace, vzniklé patrně pod vlivem sémanticky blízkého *kora*. *Lubь* je slovo starobylé, jeho příbuzné nalzáme i v baltských jazycích (s nulovým stupněm kořene stprus. *lubbo* „deska“ TOPOROV l.c., lot. *luba* „lub, šindel, deska“ M-E, lit. slovo viz výše; se zdloženým stupněm kořene lit. *lúoba* „kůra stromu, slupka“, lot. *luobs* tv., v. FRAENKEL 343), v germánských jazycích (stsever. *laupr*, isl. *laupur*, nor. *laup*, švéd. dial. *löp*, dán. *løb*, stangl. *leap*, vše „košík, zřejmě původně z lubu“; z germánských jazyků přejato i do finštiny a laponštiny, VRIES 348) a v lat. *liber* „lub“, též jako materiál k psaní, odtud „kniha“ (přes skeptickou připomínku Meilletovu, že předpokládané **luber* není doloženo, v. E-M 354); z al-

bánštiny sem JOKL 44 a po něm i SM 16, 157, BER 3, 483 aj. řadí i ojedinělé *labě* „kůra“, jež však DEMIRAJ 229 vykládá jinak; ale snad sem patří jako derivát z **lub-no-* alb. *lumak* „pupen, výhonek, mech“, v. OREL 234. Podrobně o kontinuantech a etymologii psl. slova SM 16,156n.

Lub byl odedávna materiál s bohatým způsobem využití. Podobně jako lat. *li-ber* sloužil na staré Rusi a na Ukrajině (t. zv. *лубочна література*) i lub jako materiál, na nějž se psalo (v. StrS 8, 290, sr. i SUM s.v. *лубок* a URES 2, 370). Dále se z něho získávaly tenké, ale pevné desky, kterých se mohlo používat jako dlah k narovnávání zlomenin (p. *lubki* SW, č. *loubek* KOTT 1, 944). Protože byly ohebné, zhotovovaly se z nich boční stěny sít, řešet (b. dial. *луб* BER, mak. *луб* RMJ, charv. dial. (čak.) *lûb* BER, p. dial. *lub*, *luba* KARŁOWICZ, hl. dl. *lub* PFUL, MUKA, č. *lub* SSIČ, BARTOŠ, slk. *lub* SSIKJ, br. dial. *лубок*, *лубянка* TurS), boční stěny hudebních nástrojů, houslí (č. slk. *lub* SSIČ, SSIKJ), zpevňovaly se jimi patní části bot (sch. *lûb* Rj, p. dial. *lub* „napiętek u buta łubem drewnianym obwarowany, aby się nie košlawił“ SŁAWSKI 5, 267, ukr. arch. *луб* ŽELECH.; právem sem řadí autoři StčS i stč. *palub* tv.), podložky k vití věnců, i když později mohly být i z jiných materiálů; od nich nelze oddělit obroučky různě oplétané, které sloužily jako ženská ozdoba hlavy (p. *lubek* SW, č. arch. a dial. *loubek* WINTER 104, HODURA 68, ukr. *лубок* HRINČENKO). I ve slovanských jazycích došlo ke stejnému sémantickému vývoji jako v germánských – totiž že se podle materiálu (*lu-bu*) pojmenovávaly různé koše či menší košíky, buď splétané z lubových pruhů, či nádoby s boky ze stočeného lubu a s pevným dřevěným dnem (na sbírání lesních plodů, na rozsívání, ty malé jakožto tabatěrky apod.): b. dial. *лубарка*, *лубача*, *лубе*, *лубец* BER, sch. *lûbura* Rj, č. dial. *lub* „kulatá košatina k nasazování husí“ KOTT 7, 1317, č. *loubkovice* „nůše“ KOTT 10, 166, p. *lub*, *lubka*, *lubko*, *lubianka* SW, br. dial. *лубачка*, *лубянка*, *лубка*, *лубок* SBrH, ukr. *лубка* „tabatěrka“ HRINČENKO, str. *лубъ*, *лубень*, r. dial. *лубенник*, *лубень*, *лубенька*, *лубѣха*, *лубѣшка*, *лубка*, *лубня*, *лубяна*, *лубянка* SRNG; r. dial. *лубок* je i „vědro u studny“, kdežto v ukr. a br. se tento význam skrývá už jen ve rčení ukr. *дош лє як з луба*, br. dial. *дош ідзе як з лубу* SBrH. Označení větších nádob sloužilo i jako dutá míra (b. dial. *луб* „шиник, míra na obilí o 8–10 kg“ BER, pom.-sln. *lub* „Scheffel“ LORENTZ).

Patrně sem patří i *lub* kolem mlýnského kamene (b. dial. *луб* GEROV, mak. dial. *луб* SŁAWSKI, slk. *lub* KÁLAL, stč. č. *lub*, hanácké *lóbek* KOTT 8, 192, st. dl. *lub* ŠEWC 782, ukr. *луб* ESUKr), i když je MACHEK odděluje od *лубъ* a vykládá z **кадыльбъ*; *lub* by se mohlo zaměnit s *kadlub* v češtině, ale obdobný stav ve slovanských jazycích s odlišným hláskovým vývojem oslabuje Machkovu hypotézu.

Z lubu se vyráběly i košatiny saní či vozů (slk. *lub saní* KOTT 8, 193, č. *loubkovou vůz* KOTT 10, 166, str. *лубъ*, *лубье*, sr. z r. 1658 *куплены сани с лубьем* StrS, r. dial. *лубяник* „телега с лубяным коробом“, *лубянки* „сани обшитые лубом“, *лубяны* „приспособление для перевозки тяжестей летом, вид саней“, vše SRNG, br. dial. *лубнячка* „druh saní“ SBrH).

Tím se dostáváme k výrobkům z prken, původně lubových, neboť výše uvedené povozy neměly boky jen z pletené košatiny, ale i sbité z prken. Samotná prkna, politá vodou za mrazu, aby dobře klouzala, sloužila na Rusi jakožto pri-

mitivní sáňky (*лубок* SRGSrŮr). Z lubových desek se sestavovaly např. přehrádky (slk. *prieluba* „přeřada v stodole“ KÁLAL, r. dial. *прплуб* „přeřádka“, *залубница* „pokojík, prostor za přeřádkou“ DAL), obkládaly základy domů (r. dial. (simbir.) *лубянка* „лубяной ложок, lubové obložení, obití základů domu“ SRNG), dělaly podlahy (č. arch. *loub* „podlaha“ KOTT 10, 620 z r. 1561), stavěly se z nich salaše, kůlny, sezónní chatky pro rybáře v zimě, převážené na místo určení na saních (str. *лубеникъ, лубишко* StrS, r. dial. *луб, лубьѣ, лубья* SRNG).

Lub byl také výborným materiálem krycím; dělaly se z něj střechy úlů či přístřešky nad trhovými krámy (obojí ukr. dial. *палуба* HRINČENKO, význam „přístřešek“ bez bližšího určení uvádí u b. dial. *луб* BER), velmi často se z lubu dělaly přístřešky na vozech (p. *луб, sr. kolasy nakryte lubami* SW, str. *палубъ, полулубъ* „krytý vůz“ StrS, ukr. *палуба* tv. HRINČENKO) a na lodích (str. *палубы, полуубы* StrS, r. *палуба*).

V každém případě byly na staré Rusi původně lubovou střechou chráněny proti nepohodě náklady na lodích; donedávna r. *палуба* označovalo i takovou krátkodobou okrouhlou střechu na lodích (DAL). Ale už od dob knížete Izjaslava (doklad z r. 1151) byly rovnou střechou opatřovány i válečné lodě; veslaři jí byli chráněni před střelami, kdežto bojovníci stáli nahoře na ní (IKDrR 288n). Tak se vyvinula dnešní podoba paluby, jejíž název byl přejat z ruštiny do většiny slovanských jazyků: do ukr. br. b. mak. sch. *палуба*, č. slk. *paluba*. I v slovinštině nalézáme *paluba* u starších autorů (v. PLETERŠNIK), ale dnes převládlo domácí *krov* SSlnKJ; také Poláci mají odlišný termín, *pokład*, i když jde o slovo i dnes polysémní. V horní lužičtině převládá *tódžna lubja*, ovšem JAKUBAŠ má vedle něho i *palubja*; pro dolní lužičtinu uvádí MUKA termín *pokšyše*, i když to má i širší význam „kryt, pokrytí“. Slovinský a dolnolužický termín mohou být samostatnými sémantickými paralelami slova *палуба* „kryt vozu, lodí“, stejně jako něm. *Deck, Verdeck*, není však vyloučeno (zejména v dolní lužičtině), že jde o kalk německého slova.

Zbývá objasnit funkci prefixu *pa-/po-*. Už střídání obou forem naznačuje, že není denominativní, ale deverbativní. U sloves s prefixem *po-* se objevují – pravidelně u novějších tvarů z jednotlivých slovanských jazyků, ale často už v praslovanštině – deverbativa se stejným sufixem, ale u starých deverbativ se také objevuje zdložený stupeň prefixu (*паметь : помънѣти, парѣзь : порѣзати, пасѣка : посѣкати, пагуба : погубити*), v. SB I 1, 160. Není výjimečné, že se od téhož slovesa tvoří deverbativa oběma způsoby jako u *палуба/polуба, полулубъ*, např. **потекти : патока/потокъ*.

Výchozí sloveso *полубити* je v ruštině dobře doloženo. V současných dialektech sice *полубитъ* znamená jen „pokryt, obalit, oplést lubem (např. nádoby)“, ale str. *полубити* se užívalo o obíjení lodí lubem či dřevěnými deskami: *Ныне оне лодью полубят да и другую шьют*. Je doloženo i nomen actionis *полубка* „обшивка тесом, опалубка“ i participium *полубленный* „имеющий палубу: крышу, настил, покрытие из луба, теса между бортами судна для хранения под ними клади“: *А съ судна имати съ полубленого и не съ полубленого ... по алтыну, а съ струга по три денги*, vše StrS. I v ruských dialektech nalézáme *полубленный* „обшитый досками“ SRGSrŮr. (R. dial. *палубитъ*, pf. *опалубитъ*

„pokrývat střešní souvazí prkny či jiným materiálem jako podkladem pro došky nebo jinou krytinu střechy“ SRNG, NovgOS nebo „objíjet dům zevně prkny“ SRGsrUr je ovšem zpětným útvarem, odvozeným od deverbativ *палуба, палубок* apod.)

Tím se objasňují téměř všechna slova s *pa-/po-*, která vyšla z původního významu „kryt, přístřešek, obalení lubem“. Z méně jistých dokladů bychom sem mohli připojit i arch. č. *paluba, palubice*, doložené jen v Hájkově kronice, odkud je cituje Jungmann; přesný význam těchto slov neznáme, podle kontextu jde o část výstroje bojovníka vyzbrojeného jen nožem; snad jde o nějaký lehčí štít?

Máme však ve slovanských jazycích i *paluba* s jiným významem, vzniklé odlišnou sémantickou i slovotvornou cestou. Sémantickým východiskem je metafora „lub jako něco tvrdého“, sr. č. *tuhý jako lub* KOTT 1, 950, r. dial. *лубоватый* „poněkud tuhý, tvrdý“, *лубянетъ* „tuhnout, stávat se okoralý, ztvrdlý“ SRNG. Ale zatímco v ruštině došlo k vývoji „tuhý, pevný“ > „silný, zdravý“ (r. dial. *лубяный* „silný, zdravý“, *лубяна* „zdravá, vysoká žena“ SRNG), je jinde častější přechod k významu „zhrublý, ztuhlý, zkornatělý, starý“. Náběh k podobnému významu pozorujeme i v ruských dialektech (*Эк выставила лубянку-то* „ukázala nepěkně opálenou, zhrublou, zestárlou pleť“, *лубьё* „stará panna“ SRNG), plně se rozvinul v ukrajinštině a v polštině (ukr. *луб'я, старе луб'я* „starý muž, stará žena“ HRINČENKO, p. dial. *луба, палуба* „stará vysoká a nemotorná žena“, „stará zlostná baba“, odtud i „čarodějnice“, „věchet k ucpání komína“ (nazývá se též *baba*), „panenka jako hračka“, vše SW; snad odtud vyvodíme i „nedbale uvázaný šátek“, sr. č. *šátek uvázaný na babku*, i když je v tomto p. slově možné i přímé srovnání s trčícím kusem kůry.

Zajímavé je p. dial. *палуба* „korzeň grzyba“ BORYS 41, protože může souviset s ruskými nářečnými názvy jisté jedlé, asi pevné, masité houby (kozák?) *лубешка, лубешка, лубишка, лубовик, лубяница, лубянка, лубяшка* SRNG, NovgOS.

Význam „nemotora, nešika, hlupák“ v r. dial. *лубоня* SRNG, p. dial. *палуба* SW vysvětlíme rovněž metaforou z lubu, z „tuhý, nepohyblivý, klacek“.

Ve všech těchto slovech můžeme vidět denominativa, a pokud obsahují prefix *pa-*, má funkci pejorativizující. Lze tedy říci, že Borys v uvedené práci měl pravdu, ovšem jen u významů vzniklých metaforou, nikoliv u slov vzniklých metonymií (u názvů výrobků, přístřešků apod.).

Zbývá zmínit se o slovech, označujících kadlub, vykotlaný strom: stp. *palub* RECZEK, p. *палуба*, ukr. dial. (lemkovské) *палуба*, č. zast. a dial. *paluba, palubeň, palubí* KOTT. Zde vidí MACHEK kontaminaci prefixátů od *lub* s č. *kadlub*, p. *kadlub*. Těžko rozhodnout. Pokud však jde o prefixát k *лубъ*, jde i zde jistě o prefix ve funkci pejorativní: starý, vykotlaný strom měl i lub už velmi nekvalitní.

LITERATURA

- BAŃKOWSKI, A.: *Etymologiczny słownik języka polskiego*, Warszawa 2000–.
 BARTOŠ, F.: *Dialektický slovník moravský*, Praha 1906.
 BER = *Български етимологичен речник*, София 1962–.
 BEZLAJ, F.: *Etimološki slovar slovenskega jezika*, Ljubljana 1976–.

- BORYŚ, W.: *Prefiksacja imienna w językach słowiańskich*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1975.
- СЕТЛИН = ЦЕЙТЛИН, Р. М.: К вопросу о значениях приименной приставки *па-* в славянских языках, *Ученые записки Института славяноведения* 9, 1954, s. 205–224.
- DAL = ДАЛЬ, В.: *Толковый словарь живого великорусского языка*, 3. vyd., S.-Peterburg 1903–1909.
- DEMIRAJ, B.: *Albanische Etymologien (Untersuchungen zum albanischen Erbwortschatz)*, Amsterdam-Atlanta 1997.
- E-M = ERNOUT, A. – MEILLET, A.: *Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire des mots*, 4. vyd., Paris 1959.
- ESBr = *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы*, Мінск 1978–.
- ESUkr = *Етимологічний словник української мови*, Київ 1982–.
- FRAENKEL, E.: *Litauisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg 1962–1965.
- GEROV = ГЕРОВ, Н.: *Речник на български език*, Пловдив 1895–1904.
- GLUHAK, A.: *Hrvatski etimološki rječnik*, Zagreb 1993.
- HODURA, Q.: *Nářečí litomyšlské*, Litomyšl 1904.
- HRINČENKO = ГРИНЧЕНКО, Б.: *Словарь української мови*, Київ 1907–1909.
- IKDrR = *История культуры Древней Руси I*, Москва-Ленинград 1948.
- JAKUBAŠ, F.: *Hornjoserbsko-němski słownik*, Budyšin 1954.
- JOKL, N.: *Studien zur albanesischen Etymologie und Wortbildung*, Wien 1911.
- KÁLAL, M.: *Slovenský slovník z literatury aj nářečí*, Banská Bystrica 1924.
- KARLOWICZ, J.: *Słownik gwar polskich*, Kraków 1900–1911.
- KOTT, F. Š.: *Česko-německý slovník zvláště grammaticko-fraseologický 1–7. Sv. 8: Příspěvky k Česko-německému slovníku... Sv. 9: Druhý příspěvek k Česko-německému slovníku... Sv. 10: Třetí příspěvek k Česko-německému slovníku...*, Praha 1878–1906.
- KURCHAT, A.: *Litauisch-deutsches Wörterbuch. Thesaurus Linguae Lituanae*, pŕetisk Göttingen 1968–1973.
- LORENTZ, F.: *Pomoranisches Wörterbuch*, Berlin 1958–1983 (dokončil F. Hinze).
- MACHEK, V.: *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*, Praha 1957. *Etymologický slovník jazyka českého*, Praha 1968.
- M-E = MÜHLENBACH, K. – ENDZELIN, J.: *Lettisch-deutsches Wörterbuch*, Riga 1923–1932.
- MUKA, E.: *Słownik dolnosербскеје рече а јеје наречево*, Praha 1926–1928.
- NovgOS = *Новгородский областной словарь*, Новгород 1992–1995.
- NSB = NIEDERMANN, M. – SENN, A. – BRENDER, F. (později SALYS, A.): *Wörterbuch der litauischen Schriftsprache*, Heidelberg 1932–1968.
- OREL, V.: *Albanian Etymological Dictionary*, Leiden-Boston-Köln 1998.
- PFUL, K. B.: *Lužiski serbski słownik*, Budyšin 1866.
- PLETERŠNIK, M.: *Slovensko-němski slovar*, Ljubljana 1894–1895.
- RECZEK, S.: *Podręczny słownik dawnej polszczyzny*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1968.
- REJZEK, J.: *Český etymologický slovník*, Praha 2001.
- Rj = *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb 1880–1967.
- RMJ = *Речник на македонскиот јазик со српскохрватски толкувања*, Скопје 1961–1966.
- SB = *Etymologický slovník slovanských jazyků. Slova gramatická a zájmena*, Praha 1973–1980.
- SBrH = *Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча*, Мінск 1979–1986.
- SKOK, P.: *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb 1971–1974.
- SLAWSKI, F.: *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 1952–1982.
- SM = *Этимологіческий словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд*, Москва 1974–.
- SNOJ, M.: *Slovenski etimološki slovar*, Ljubljana 1997.
- SRGSrUr = *Словарь русских говоров среднего Урала*, Свердловск/Екатеринбург 1964–1996.
- SRNG = *Словарь русских народных говоров*, Ленинград/Санкт-Петербург 1966–.
- SSJČ = *Slovník spisovného jazyka českého*, Praha 1960–1971.

SSIKJ = *Slovník slovenského jazyka*, Bratislava 1959–1968.

SSlnKJ = *Slovar slovenskega knjižnega jezika*, Ljubljana 1980–1991.

StčS = *Staročeský slovník*, Praha 1968–.

StrS = *Словарь русского языка XI–XVII вв.*, Москва 1975–.

SUM = *Словник української мови*, Київ 1970–1980.

SW = KARŁOWICZ, J. – KRYŃSKI, A. – NIEDŹWIEDZKI, W.: *Słownik języka polskiego*, Warszawa 1900–1927.

ŠEWC = SCHUSTER-ŠEWC, H.: *Historisch-etymologisches Wörterbuch der ober- und niedersorbischen Sprache*, Bautzen 1978–1996.

TOPOROV = ТОПОРОВ, В. Н.: *Прусский язык. Словарь*, Москва 1975–.

TurS = КРИВИЦКІ, А. А. – ЦЫХУН, Г. А. – ЯШКІН, І. А.: *Тураўскі слоўнік*, Мінск 1982–1987.

URES = *Український радянський енциклопедичний словник*, Київ 1966–1968.

VRIES, J. de: *Altnordisches etymologisches Wörterbuch*, Leiden 1962.

WINTER, Z.: *Dějiny kroje v zemích českých od počátku století XV. až po dobu bělohorské bitvy*, Praha 1893.

ŽELECH. = ЖЕЛЕХОВСКИЙ, С.: *Малоруско-німецький словар*, Львів 1886.

PALUBA

Vor langer Zeit habe ich in einem unveröffentlichten Aufsatz russ. *палуба* „Deck des Schiffes“ als ein Deverbativum von altruss. *полубити* erklärt, was Prof. Machek auch in sein etymologisches Wörterbuch aufgenommen hat. Da es jedoch auch andere Ansichten über die Herkunft dieses Wortes gibt (Cejtlin, Skok und Boryš halten es für ein Denominativum mit dem abqualifizierenden Präfix *pa-*), halte ich es für nützlich, die Wortfamilie von slav. *lubъ* eingehender zu behandeln.

Es zeigt sich, dass Ableitungen und Präfixate von *lubъ*, die Erzeugnisse aus Borke (speziell aus der unter der Baumrinde befindlichen Holzschicht), besonders verschiedene Deckungen (Dach eines Wagens, eines Schiffes u. dgl.) bezeichnen, also – aus semantischer Sicht – durch Metonymie entstanden sind, deverbativ sind, während die auf einer Metapher beruhenden Worte (p. *paluba* „altes keifendes Weib, Hexe u. a.“) wirklich Denominativa mit dem Pejorativpräfix *pa-* sein können.